

Het bijzondere van Nederland: de landenvergelijking in het Sociaal en Cultureel Rapport

C.S. van Praag*

Summary

Specific features of Dutch society: An international comparison

International comparisons in social science tend towards unfavourable cost-benefit rates. Gathering data and making them comparable prove to be tedious with only a modest scientific gain. This holds especially for the type of comparisons in which countries are no more than simple units of analysis. Nevertheless the Social and Cultural Planning Office found it worth-while to include other countries besides the Netherlands in the 1990-issue of its biannual Social and Cultural Report. With European integration an increasing eagerness for data on social situations and social policies in neighbouring countries has made itself felt, regardless of the theoretical significance of such data. Although on the level of global indicators the Netherlands fits nicely into the West-European family, a more microscopic view reveals some specific features. The post-war demographic development differs from other West-European countries. The fraction of the population in the labour force has been and still is among the lowest in the E.C.; moreover the level of social security is among the highest. Criminality, exceptionally low in the past, has shown a spectacular increase in the seventies and early eighties and has now reached a level above the European average. These and other facts can probably be explained by the rise and fall of the so-called pillarization system which has been characteristic for the social and political organisation of Dutch society.

1. Nederland door de ogen van anderen

Er zijn diverse manieren om het bijzondere van Nederland te ontdekken. Het Sociaal en Cultureel Rapport 1990 (verder aan te duiden als het SCR90 of kort-

* C.S. van Praag is verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau.

weg het SCR) waarin een vergelijking met andere landen plaatsvindt aan de hand van reeksen objectieve indicatoren is er maar één van. Grootschalige internationaal vergelijkende attitude-onderzoeken zoals die van Harding en Phillips (1986) en van Halman e.a. (1987) vormen een andere benadering. Een beschrijving van instituties in de verschillende landen, bijvoorbeeld door de analyse van documenten is een volgende mogelijkheid. Neem bijvoorbeeld het SCR zelf. Misschien is dat als document wel zeer typisch voor Nederland. Het bijzondere van Nederland staat niet in het SCR, maar is het SCR. Ik zal deze stelling niet verder uitwerken. Weer een andere methode om Nederland afgebeeld te krijgen is om de optiek van de buitenstaanders als grondmateriaal te gebruiken. Willems en Cottaar hebben in 'Het beeld van Nederland' (Willems & Cottaar, 1989) laten zien hoe hier aanwezige allochtonen de autochtone Nederlanders ervaren. Voorts stelde K. Vyvary, een Nederlandse socioloog van allochtone herkomst, een beknopte bloemlezing samen van essays afkomstig van hier langdurig aanwezige buitenlandse of allochtone schrijvers die Nederland als onderwerp hebben gekozen (Vyvary, 1987). Daarbij zijn Turkse, Marokkaanse en Surinaamse auteurs, verder een Amerikaan, een Tsjech en een Portugees. Ik volg hier Vyvary in zijn bevindingen:

'Door de ogen van hier woonachtige Marokkaanse en Turkse auteurs gezien, is Nederland een land, waar de relaties tussen de mensen formeel zijn, waar familiebanden worden verwaarloosd, waar alles op tijd moet gebeuren, waar je zelden spontaan te eten wordt gevraagd, waar de zeden los zijn, de politie je fatsoenlijk behandelt en waar sociale zekerheid heerst. Kortom het beeld van een Westeuropees land, hoewel Nederland op enkele van de genoemde punten misschien primus inter pares is.

In het boek 'De naakte Nederlander' van de Amerikaanse socioloog Derek Phillips is de Nederlander een groepsdier, bang om zich te onderscheiden, uit te blinken, onverdraagzaam tegenover degenen die dat wel willen. Nederland heeft een ongemanierde, opdringerige bevolking met verwende kinderen en lak aan ruimtelijke privacy.

De Tjechische socioloog Bina neemt deels dezelfde trekken waar, maar waardeert ze anders. De onbeschoftheid en de opdringerigheid zijn bij hem informele omgangsvormen, die soms doorschieten, maar doorgaans plezierig zijn. Vergeleken met omringende landen wordt hier veel meer getutoyeerd en wij hechten niet aan titulatuur. Het verschil tussen de standen is hier kleiner. Wie zich op zijn afkomst, zijn opleiding of zijn prestaties (zie daar nog een overeenkomst met Phillips) beroept, wordt uitgelachen. 'Doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg'.

Verder staat de Nederlander sceptisch tegenover zijn eigen cultuur. De relativisering van de eigen cultuur gaat hand in hand met een weinig chauvinistische opstelling en met verdraagzaamheid tegenover andermans cultuur. Ook deze verdraagzaamheid schiet door en neemt vaak de vorm aan van een overdreven respect voor, en een schuldgevoel ten opzichte van, culturele minderheden en derde wereldlanden. Dat laatste hangt ook weer samen een Calvinistisch zondebesef. Op discriminatie van minderheden

en op rechts extremisme ligt een zwaar taboe; de vaak moralistisch getinte praatshows op de televisie geven hieraan graag uitdrukking.

Deze beelden van Phillips en Bina hebben specifiek betrekking op Nederland en gelden niet voor andere landen van West-Europa of voor de westerse wereld als geheel.

De Portugese schrijver Rentes de Carvalho biedt een zeer uitvoerig beeld van Nederland, maar dat beeld dateert wel van de jaren zestig. Zijn indrukken en opinies vertonen een grote verwantschap met die van Phillips (de onbeschoftheid van de Nederlanders, de fysieke opdringerigheid, de nagestreefde middelmatigheid), maar de slechte eigenschappen worden hier uitgebreid met grof materialisme, verenig- en vergaderdrift, humorloze gewichtigheid. Daarnaast schrijft hij ook over de verdraagzaamheid en de hulpvaardigheid ten opzichte van de derde wereld, maar in tegenstelling tot Bina ziet hij deze eigenschappen als de dunne dekmantel, waaronder een werkelijkheid van racisme, minachting en de drang tot zelfverheffing schuilgaan. Het egalitarisme in de sociale omgang is ook maar schijn.'

Zelf stuitte ik nog op 'Das unbekannte Holland' van Ernest Zahn, (verleden jaar in geactualiseerde vorm in het Nederlands verschenen als 'Regenten, rebellen en reformatoren'. Dit boek geeft het meest omvattende beeld van de Nederlanders en het laat zich moeilijk in enkele regels samenvatten. De nadruk ligt bij Zahn op de erfenis van de verzuiling. De gelovigheid heeft zich verplaatst naar andere domeinen dan de religie. De Nederlanders hebben een latente religieuze levenshouding (Zahn, 1989). Zij nemen zowel hun eigen principes als die van anderen zeer serieus. De anderen worden betrokken bij de besluitvorming, zoals de eertijdse bejegening van de kraakbeweging en die van de islam als mogelijke nieuwe zuil laat zien. De ijver en de pedanterie die vroeger voor bijbelteksten werd gereserveerd, wordt in onze tijd uitgeleefd op onderwerpen als de verzorgingsstaat, het welzijnsbeleid en het milieu. Zahn merkt daarbij op dat de begrippen in het discours vergeleken met de bijbel leeg en goeddeels onhanterbaar zijn geworden. Denkend aan 'sociale vernieuwing', geef ik hem tenminste op dit laatste punt gelijk.

Citaten als hierboven vormen aardige leeskost, maar ik ga er niet op door. De lezer die zich zou willen verdiepen in het Nederlandse volkskarakter doet er goed aan te rade te gaan bij vooroorlogse historici en sociologen. In een artikel van Van Heerikhuizen trof ik een boeiende samenvatting aan van wat mensen als Fruin, Huizinga, Romein, Steinmetz en Kruijt over het onderwerp gezegd hebben (Van Heerikhuizen, 1982). Wat de lezer van mij verwacht zijn eerder objectieve indicatoren, kengetallen betreffende de Nederlandse samenleving. Die komen aanstonds. Eerst enkele noodzakelijke opmerkingen over internationaal vergelijkend onderzoek in het algemeen.

2. Het belang van internationaal vergelijkend onderzoek

Wie het SWIDOC-register van lopend onderzoek in de sociale wetenschappen opslaat treft daarin weinig projecten met een internationaal of intercultureel vergelijkend karakter (SWIDOC, 1989).¹ Daar waar het waarnemingsniveau samenvalt met de landsgrenzen is dat een zo vanzelfsprekend feit dat het impliciet blijft. De toevoeging 'in Nederland' maakt maar zo nu en dan deel uit van de titel. Dat register is trouwens op zichzelf, evenals het SCR, een spiegel die wij ons kunnen voorhouden. Zonder dat ik soortgelijke overzichten uit andere landen heb geraadpleegd, kan ik me moeilijker een document voorstellen die zo typisch is voor het Nederland van nu. De gemechaniseerde kwartaire sectorsociologie drukt haar stempel op elke pagina. De overheid vormt onze belangstelling, zij financiert onze laboratoria en koopt onze produkten.

Ook als grote sociale vraagstukken worden aangesneden zoals de verdeling van arbeid over groepen van de bevolking of de ruimtelijke uitdrukking van sociale ongelijkheid of de bestrijding van maatschappelijke achterstand, dan zitten wij binnen de kortste keren tot de nek in nationale afkortingen als de VUT, de WAO, de IHS en het OVB. Dat tweehonderd kilometer verderop equivalente problemen soms met andere middelen worden aangevat, lijkt daarbij irrelevant te zijn.

Dit alles klinkt nogal veroordelend: een sociale wetenschap die geabsorbeerd is door de beleidsproblemen van het moment en die haar blikveld ook nog beperkt weet door nationale oogkleppen. Het eerste verwijt mag wellicht blijven staan. Wie zou het met mij oneens zijn? Maar juist een medewerker van het SCP past het zich van deelname aan deze collectieve klaagzang over gebrek aan diepgang en aan theorie onthouden. Het SCP is immers bij uitstek betrokken op de Nederlandse beleidswereld; de internationale vergelijking is voor het Bureau tot op heden niet meer dan een excursie. En wat de nationale oogkleppen betreft, daar kan ik begrip voor opbrengen. De nationale staat is immers een alles overheersende context in ons sociale bestaan. Men poogt ons van hogerhand warm te maken voor andere territoriale eenheden waarbinnen ons leven zich zou afspelen: de gemeente, de regio² aan de ene kant, het nieuwe Europa aan de andere. De internationalisering van ons dagelijks leven beperkt zich vooralsnog tot veelvuldig gebruik van het buitenland als recreatiegebied en tot culinaire modes. En hoewel wij aan alle kanten openstaan voor buitenlandse televisieprogramma's wordt hieraan de laatste jaren slechts tussen 10 en 15% van onze kijktijd gegeven: grotendeels sport- en lichte muziekprogramma's (NOS, oktober 1990). En wat weten wij met zijn allen van het Belgische uitkeringenbeleid, de Duitse sociale woningbouw en de bestuurlijke decentralisatie in Frankrijk? De persoonlijke ervaring ontbreekt hier en dat is bepalend. Brengt 1993 een

nieuw tijdperk? In het SCR90 kan hierover een sceptische passage worden gevonden: 'Achter een wat opgewonden overeenstemming over het bestaan van een Europese uitdaging (klaar zijn voor 1992, erop of eronder en overeind blijven bij een onstuitbare opmars van Brusselse regelgeving, snelle treinen, kanaaltunnels, lage lonen en echte metropolen) gaat veel onzekerheid schuil over feitelijke consequenties' (Sociaal en Cultureel Rapport, 1990).

Zouden onderzoekers zich toch niet een beetje moeten bevrijden uit dit nationale harnas? Tot op zekere hoogte lijkt dat gewenst. De betrekkelijkheid van eigen nationale beleidskaders komt dan tot uiting. Zo heeft Nederland met zijn uitgesponnen minderhedenbeleid een hogere werkloosheid van allochtonen dan omringende landen die een minder ontwikkelde beleidsbemoeienis met deze groepen kennen (Bovenkerk, 1989). Maar moet het onderzoek planmatig geïnternationaliseerd worden en moet het waarnemingsniveau zoveel mogelijk Europees worden? Ik denk van niet. Alleen als systeemkenmerken van landen kunnen worden beschouwd als determinanten van een verschijnsel, dat wil zeggen als landen betekenisvolle eenheden zijn in relatie tot het onderzochte verschijnsel, terwijl op een lager aggregatieniveau dergelijke betekenisvolle eenheden ontbreken, moet gedacht worden aan internationaal vergelijkend onderzoek. Dan nog dient te worden bedacht dat de kosten-batenverhouding van internationaal vergelijkend onderzoek, ook volgens de enthousiaste beoefenaren daarvan, vaak gering is. Men krijgt te maken met organisatorische moeilijkheden, onvergelijkbare definities, (alleen in Nederland circuleren al vier definities van werkloosheid) bijna ondoorgrondelijke statistische folklore en ontbrekende data. Black boxes en witte vlekken dus. Volgens Scheuch, een van de specialisten in het vergelijkend internationaal onderzoek, produceert geen andere benadering zoveel artefacten (Scheuch, 1989). Een vergelijking van de onderwijsparticipatie in de landen van de OECD heeft meer waarde als opsomming van deze artefacten dan als vraagbaak (OECD, 1989). Een uit het SCR90 gelichte tabel over de frequentie van vermogensmisdriven in verschillende landen biedt ook een aardige illustratie. Tabel 1 geeft alvast wat informatie over de positie die Nederland op dit punt inneemt in het Europese gezelschap en de informatie is niet bemoedigend. Waar het hier echter om gaat, is dat het Franse cijfer in het onderste deel van de tabel volstrekt ongeloofwaardig is. De onderzoeker kan zijn energie beter richten op de herkomst van het cijfer dan op een verklaring voor het gebrek aan enthousiasme bij Franse criminelen voor het inbrekersmétier.

Genoeg reserves: Er zijn ook redenen om wel internationaal vergelijkend onderzoek te doen.

Tabel 1. Ter kennis van de politie gekomen vermogensdelicten^a in enkele Westeuropese landen, 1970-1988 (per 100 000 inwoners en mutatie 1970-1987 in procenten).

	1970 ^b	1980	1985	1986	1987	1988	mutatie 1970-1987
<i>Vermogensdelicten</i>							
Nederland	1.440	3.480	5.710	5.690	5.640	5.670	391
Denemarken	4.760	6.860	7.720	8.330	8.490	.	178
Engeland/Wales	3.180	4.440	5.800	6.150	6.160	5.740	180
Frankrijk	2.610	3.930	5.290	4.820	4.580	.	176
Noorwegen	1.340	2.420	3.140	3.140	3.850	.	287
West-Duitsland	2.830	4.420	4.980	5.130	5.220	5.010	177
<i>Waarvan diefstal met braak</i>							
Nederland		1.220	2.390	2.780	2.790	2.810	
Denemarken		1.860	2.260	2.420	2.340	2.360	
Engeland/Wales		1.260	1.740	1.870	1.800	1.630	
Frankrijk		500	790	730	660	.	
West-Duitsland ^c		2.070	2.520	2.690	2.830	2.630	

a. Exclusief diefstal met geweld.

b. Engeland/Wales 1971, Frankrijk 1972.

c. Alle gekwalificeerde diefstal (Diebstahl unter erschwerenden Umständen).

Bron: CBS-jaaroverzichten, bewerking Essers, WODC; SCP-bewerking van: Criminal Statistics England and Wales 1975, 1986, 1987, 1988; Polizeiliche Kriminalstatistik 1989; Statistisches Jahrbuch 1988, 1989; Nordisk Kriminal Statistik 1950-1980; Kriminalstatistik 1989; Yearbook of Nordic Statistics 1987; Annuaire Statistique de la Justice 1982, 1987; La criminalité en France d'après les statistiques de police judiciaire 1989.

Een daarvan is bevrediging van de nieuwsgierigheid. Dat lijkt weinig wetenschappelijk en zelfs weinig verheffend. Maar het is soms leerzaam om te weten of problemen die zich hier voordoen ook andere landen treffen en of hier geïmplementeerde oplossingen over de grenzen ook gebruikelijk zijn. Is bijvoorbeeld de toeneming van de criminaliteit een typisch Nederlands verschijnsel? Kampen andere landen ook met snel toenemende kosten van de gezondheidszorg? Bestaat in onze buurlanden individuele huursubsidie en zo ja, hoeveel huurders maken daarvan gebruik? Bestaat een soortgelijke voorziening ook voor eigenaar-bewoners? De werkloosheid van minderheden werd al aangestipt. Waarom zou juist Nederland op dit punt een slechte beurt maken? Een SCP-onderzoek naar xenofobie in West-Europa dat nog enkele malen ter sprake zal komen, kan eveneens genoemd worden. Hoe staat het met de xenofobie (of voor mijn part racisme) in Nederland, vergeleken met de ons omringende landen? Ook zonder wetenschappelijke legitimering wekt deze vraag de nieuwsgierigheid.

De internationale vergelijking kan ook op meer wetenschappelijke motieven berusten. Het is mogelijk de daarbij gehanteerde benaderingen in typen in te delen. Aangezien een internationale vergelijking gewoon een vergelijking is zoals elke andere en de hele sociale wetenschap op vergelijkingen berust, zijn er in het internationaal vergelijkend onderzoek evenveel benaderingen te onderscheiden als in het sociaal onderzoek zonder meer. Ik haak voor een indeling van internationaal vergelijkend onderzoek aan bij Melvin Kohn die in zijn reader 'Cross-National Research in Sociology' (Kohn, 1989) vier strategieën onderscheidt, al naar gelang de wijze waarop de landen in de vergelijking gebruikt worden. Twee daarvan wil ik hier aanhalen en met voorbeelden illustreren, te weten het gebruik van landen als object en het gebruik van landen als analyse-eenheid.

3. Landen als object

Hierbij is men in de landen zelf geïnteresseerd, dat wil zeggen in hun systeemkenmerken met inbegrip van de relaties daartussen. Het land is meer dan een reeks van waarden op een serie van variabelen. Het is een historisch gegroeide constellatie die in haar eigen interne samenhang begrepen moet worden. De vergelijking strekt zich dan ook meestal tot niet meer dan twee of drie zorgvuldig gekozen landen uit, waarbij overeenkomst en verschil op wezenskenmerken van het systeem (dus niet op losse variabelen) strategisch worden gebruikt. Meer concreet: De gevolgen die de verzuiling voor Nederland heeft gehad, kunnen in een vergelijking met een ander Westeuropees land dat deze verzuiling niet heeft ondergaan, worden belicht. In dit verband kunnen de studies van Lijphart genoemd worden, bijvoorbeeld die van Nederland als 'consociational democracy', dat wil zeggen als een land met een heterogene politieke cultuur en samenwerkende politieke elites. Een land als Duitsland heeft juist een homogene politieke cultuur met concurrerende elites, terwijl Frankrijk door een heterogene politieke cultuur met concurrerende elites wordt gekenmerkt. Het in deze vierdeling overblijvende type, i.c. een land met een homogene politieke cultuur en samenwerkende elites wordt gevormd door Zweden (Lijphart, 1977, vgl. ook Enzensberger, 1989). Zahn vergelijkt in zijn genoemde boek herhaaldelijk Nederland en Duitsland, waarbij de verzuiling (dat is de typische vorm die de consociational democracy in Nederland heeft aangenomen) in de verklaring van de verschillen eveneens als een dominerende factor naar voren komt.

Een ander voorbeeld is een nog niet verricht onderzoek, dat ik als mogelijkheid in Uw aandacht aanbeveel. In een onderzoek dat ik met mijn collega Paul Dekker heb gedaan naar het voorkomen van xenofobie attitudes in Europese

landen blijkt Nederland in West-Europa veruit het minst en België veruit het meest xenofobe land (Dekker & Van Praag, 1990). In dit opzicht zijn dus beide landen bijzonder. Waarom verschillen juist deze beide landen zo sterk? De vraag naar het waarom van de hoge werkloosheid van allochtonen in Nederland dringt zich hiermee nog sterker op.

Het SCR90 bevat eveneens een voorbeeld van een vergelijking van landen als object, zij het dat deze summier is gehouden: de vergelijking betreft de Zweedse en de Nederlandse bestrijding van werkloosheid. Ik vermeld heel kort de resultaten. De werkloosheid was in het afgelopen decennium in Nederland vier tot zes maal zo hoog als in Zweden. Dit verschil is niet te verklaren uit demografische en economische verschillen tussen beide landen. De verklaring is gelegen in de wijze waarop men het verschijnsel werkloosheid in beide landen tegemoet treedt. Terwijl in Nederland een vrij royaal uitkeringenbeleid wordt gevoerd, is dat in Zweden niet het geval. De uitkering voor een alleenstaande ligt bijvoorbeeld onder het bestaansminimum. Daarentegen voelt de Zweedse overheid zich meer dan de Nederlandse verantwoordelijk voor het verschijnsel werkloosheid. Zij bestrijdt dit door de schepping van arbeidsplaatsen in de publieke- en in de marktsector via een sterk ontwikkeld systeem van loonsubsidies. In 1985 bevonden zich 170 000 werknemers in dat systeem. Vertaald naar Nederlandse verhoudingen zijn dat meer dan 300 000 arbeidsplaatsen. De uitgaven voor actief arbeidsmarktbeleid zijn dan ook in Zweden relatief 2,5 maal zo hoog als in Nederland. De vergelijking is passend, omdat in Europees verband Nederland en Zweden, in elk geval thans nog, op dit terrein als antipoden kunnen worden beschouwd. De vergelijking zou uitgebreid kunnen worden met de vraag waarom beide landen voor zulke verschillende systemen hebben gekozen. Dan zouden wellicht begrippen als arbeidsethos en gezinstraditionalisme de revue passeren. Het onderzoek zou dan een zeer typisch voorbeeld kunnen zijn van een vergelijking van landen als object. In het SCR90 was daarvoor overigens geen ruimte.

4. Landen als analyse-eenheid

Hierbij is de interesse van de onderzoeker gericht op het verband tussen verschijnselen en niet op landen om wille van zichzelf. In deze strategie zijn de landen niet meer dan statistische eenheden, dragers van variabelen. Variabelen die in dit verband vaak gebruikt worden zijn nationaal inkomen, bevolkingssamenstelling, inkomensongelijkheid et cetera. Landen worden daarbij gebruikt als naamloze eenheden in een neutrale statistische indeling als waren het volkstellingenstricte of stadswijken. Het probleem met deze benadering is dat lan-

den dat niet zijn; zij vormen immers systemen met een logische interne samenhang. Er zijn ook te weinig landen; bijgevolge is het aantal onafhankelijke variabelen (determinanten) van een te onderzoeken verschijnsel al gauw groter dan het aantal landen. Terwijl bij een random-steekproef van individuen of stadswijken relaties tussen verschijnselen worden gelegd zonder dat de individuen of wijken die de steekproef vormen daarbij met naam genoemd worden, is dat bij een steekproef van landen vaak wel het geval. 'Since the number of the relevant determinants is likely to exceed the number of accessible social systems, the objective of a theory free of all proper names will not be easily reached, and thus procedures must be formulated to maximize this objective' (Przeworski & Teune, 1970: 31). Het komt erop neer dat de steekproef strategisch moet worden samengesteld met voldoende oog voor de variatie in de afhankelijke en onafhankelijke variabelen tussen welke de relatie wordt onderzocht. Systematische analyse van verschillen en overeenkomsten moet dan langs logische weg voeren tot een ondubbelzinnig resultaat. Althans, dat moeten wij hopen.

Deze benadering is in het als zodanig geafficheerde internationaal vergelijkend onderzoek de meest courante. Het onderzoek naar allerlei elasticiteiten is van dat type: de relatie tussen nationaal inkomen en het percentage daarvan dat aan sociale zekerheid wordt uitgegeven, de relatie tussen subsidieniveau en bestedingsgedrag et cetera. De benadering verdient alleen aanbeveling als landen de geëigende statistische eenheden vormen. Het is al gezegd: dat is het geval als een verschijnsel zich op landelijk niveau afspeelt en daaronder geen aggregatieniveau te vinden is dat eenheden oplevert die als drager van de variabelen kunnen fungeren. De relatie tussen feitelijke en gepercipieerde ongelijkheid in een land is een voorbeeld van een geval waarin internationale vergelijking noodzakelijk is. In het SCR90 werd de relatie tussen feitelijke ongelijkheid en attitudes ten opzichte van ongelijkheid onderzocht. Daartoe diende een steekproef van negen landen. Het bleek onder andere dat hoe groter de feitelijke inkomensongelijkheid in een land was, hoe groter de waardering voor deze inkomensverschillen bij de bewoners; hoe groter ook de betekenis die aan ambitie en hard werken werd gehecht als voorwaarde voor individueel succes en voor de nationale welvaart. De steun die men betuigde aan overheidsmaatregelen ter bestrijding van de ongelijkheid varieerde positief met de feitelijke gelijkheid. Ons interesseert natuurlijk vooral de positie van Nederland in dit onderzoek. Nederland blijkt een grote feitelijke gelijkheid te bezitten. Daarnaast en in overeenstemming daarmee tonen de Nederlanders een vrij grote gevoeligheid voor sociale verschillen in die zin dat zij deze al gauw te groot vinden. Zij zien weinig heil in inkomensverschillen als stimulus voor hard werken of als bron voor nationale welvaart. Zij zijn geen aanhangers van de prestatiemoraal. De Neder-

landers zijn echter lauwer dan de bewoners van de meeste andere Westeuropese landen als het gaat om nivellerende maatregelen en dat hoort niet bij een land met een grote feitelijke gelijkheid. Om deze discordante waarneming te verklaren, is het design van 'landen als analyse-eenheden' niet meer toereikend. In een dergelijk ontwerp is Nederland immers niet meer dan een waarnemingseenheid die afbreuk doet aan een correlatie-coëfficiënt. We zullen ons heil moeten zoeken in de studie van het bijzondere geval, i.c. de Nederlandse samenleving. Een tentatieve verklaring kan worden gevonden in het feit dat deze samenleving al geruime tijd heeft blootgestaan aan nivellerende maatregelen en dat het verzadigingspunt is bereikt. Niet de gelijkheidsideologie is in het geding, maar de kwestie van de dosering van de middelen.

5. Moderniseringstheorieën

Landen als waarnemingseenheden spelen een belangrijke rol in de verschillende moderniseringstheorieën. Deze kunnen het niet stellen zonder internationale vergelijking en hier komt de internationale vergelijking mijns inziens het beste tot haar recht. In deze theorieën waarvoor de basis is gelegd door de negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse vaders van de sociologie worden de ontwikkelingen in landen in een mondiaal evolutionair perspectief geplaatst. De kernvariabele in het proces is de technologie en de rationele aanwending daarvan in de exploitatie van bestaansbronnen. Verdere daarmee samenhangende sleutelvariabelen zijn het nationaal inkomen, het peil van de investeringen, het opleidingsniveau van de bevolking, de omvang van het overheidsbudget, de bureaucratisering, de fysieke en sociale mobiliteit en de betrekkingen tussen de mensen in termen van bijvoorbeeld Parsons' patroonvariabelen (particularistische naast universalistische oriëntaties, diffuse rolrelaties naast functioneel specifieke etc.). Deze theorieën, verrijkt met 'lag' of 'incompatibility'-concepten (Bax, 1988) en met de convergentie-hypothese (Kerr, 1983) zijn van een veel grotere historische en geografische reikwijdte dan de vergelijkingen waarmee wij ons in het SCR90 hebben beziggehouden. Tussen een groep van andere Westeuropese landen onderscheidt Nederland zich op het eerste gezicht niet in moderniteit. Nederland is zoals andere Westeuropese landen een seculiere, gebureaucratiseerde, verstedelijkte samenleving met een ver doorgevoerde arbeidsverdeling, waarin de relaties tussen de mensen grotendeels berusten op een universalistische oriëntatie en alle kenmerken vertonen van functionele rol-specificiteit (vgl. het eerste Vyvary-citaat aan het begin van dit artikel). Dat blijkt zo niet direct, dan toch wel indirect uit de informatie die een rapport als het SCR biedt. Enkele indicatoren die in het SCR90 gepresenteerd worden, zo-

als het bruto binnenlands produkt per hoofd, het ontwikkelingspeil van de bevolking, de stand van de volksgezondheid, de omvang van de overheidsuitgaven en het niveau van de sociale zekerheid geven waarden aan die typisch zijn voor een Westeuropese samenleving en niet speciaal voor Nederland.

Het valt trouwens wel op dat enkele Zuideuropese landen nog bij dat niveau achterlopen, hetgeen ook geldt voor Ierland. Deze achterstand kan zeer wel worden opgevat als een faseverschil in een moderniseringsproces. De eveneens afwijkende positie van de V.S. en Japan, die tot de uitgesproken rijke landen behoren, maar een gering deel van hun nationaal inkomen herverdelen via de sociale zekerheid en subsidies, is moeilijker te duiden. De verklaring is hier eerder dat modernisering verschillende vormen kan aannemen. De vraag die zich vervolgens aandient is of die verschillen tussen de rijke landen aan convergentie of divergentie onderhevig zijn. Nog niet zo erg lang geleden werd deze vraag nog hoofdzakelijk betrokken op de verschillen tussen de kapitalistische en de communistische wereld, waarbij verondersteld werd dat beide stelsels naar elkaar toe zouden groeien (Kerr, 1983), een veronderstelling die ons thans reeds als absurd voorkomt. De vraag richt zich nu alleen nog op een mogelijke convergentie van de verschillende stelsels binnen de kapitalistische wereld. Dit probleem gaat de reikwijdte van het SCR of van het SCP uiteraard ver te boven.

6. Het bijzondere van Nederland: verdere resultaten van het SCR90

Het begrip moderniteit is geschikt om Nederland te onderscheiden van landen als Kameroen en Bangla Desh, maar is het dat ook om Nederland in de familie van westerse landen of, liever nog, binnen West-Europa reliëf te geven? Hiervoor zijn misschien wel meer subtiële concepten nodig. Wat heeft het SCR90 hier te bieden: een sectorgewijze presentatie van indicatoren voor de situatie waarin de bevolking zich hier bevindt, benevens een daarvan betrekkelijk los staande fragmentarische analyse van het opinieklimaat. Van beide onderdelen heb ik hier al voorbeelden prijsgegeven. Van de rest kan ik niet meer dan een steekproefje overleggen. Ik ben daarbij selectief te werk gegaan in die zin dat ik indicatoren heb gekozen op grond waarvan Nederland bijzonder is. Het gaat dan echter nog slechts om bijzonderheid van de tweede orde, voortvloeiend uit de vergelijking met verwante samenlevingen.

6.1. Demografie

Geen enkel Noord- of Westeuropees land, met uitzondering van Ierland, had in de eerste naoorlogse decennia een zo hoge vruchtbaarheid als Nederland. In

1960 lag het totaal vruchtbaarheidscijfer in Nederland op 3,1, hetgeen wil zeggen dat de gemiddelde vrouw naar de statistische verwachting van het moment dit aantal kinderen zou gaan baren. In andere Westeuropese landen lag dat aantal destijds tussen 2,2 en 2,8. Nergens was de daling van dat cijfer zo scherp als in Nederland. Op het ogenblik bezetten wij in dit opzicht een plaats in het midden (Van Nimwegen & Van Solinge, red., 1991). Het aantal geboorten weer spiegelt de ontwikkeling (zie tabel 2).

Tabel 2. Gemiddeld geboortecijfer per 1000 inwoners

	1950- 1959	1960- 1969	1970- 1979	1980- 1984	1985- 1987
Nederland	21,7	20,0	14,3	12,2	12,6
België	16,9	16,3	13,1	12,2	11,8
Denemarken	17,4	16,8	13,6	10,4	10,8
Frankrijk	18,9	17,6	15,2	14,4	13,9
Griekenland	19,4	18,1	15,8	14,0	11,2
Ierland	21,2	21,6	21,8	20,1	17,2
Italië	18,2	18,4	14,8	10,8	9,8
Portugal	24,1	23,0	19,4	15,1	12,4
Spanje	20,8	21,0	18,7	13,6*	11,5
Verenigd Koninkrijk	16,1	17,9	13,6	13,0	13,4
West-Duitsland	16,5	17,3	10,6	9,9	10,1

* 1985/1986

Bron: Eurostat (1989); U.N. Demographic Yearbook 1965.

Dit is een voorbeeld van een lag in het moderniseringsproces die verband houdt met de interconfessionele verhoudingen van na de oorlog. Over de verzuiling bestaat een uitvoerige literatuur, maar ik laat het hier bij de droge constatering dat zij haar stempel ook op de demografie gedrukt heeft. De gevolgen van de geboortegolf die twee en een half decennium heeft aangehouden zijn niet onaanzienlijk: zij heeft verschillende beleidssectoren bespoeld en weer achter zich gelaten, hetgeen telkens aanpassing vergde. Hoe moeilijk is het niet om het dichte netwerk van scholen dat in het verleden is ontstaan, thans, bij dalende leerlingenaantallen, weer uit te dunnen. In tabel 3 een voorbeeld op het terrein van de volkshuisvesting:

Tabel 3. Woningbouw per 1000 inwoners in een aantal Europese landen, 1970-1987

	1970	1980	1985	1987
Nederland	9,1	8,1	7,1	7,5
België	4,8	4,8	3,0	2,9
Denemarken	10,3	5,9	4,4	5,6*
Frankrijk	9,3	7,0	.	4,8
Verenigd Koninkrijk	6,6	4,5	3,5	3,7
West-Duitsland	7,8	6,3	5,1	3,2
Zweden	13,6	6,5	3,9	3,7

* 1986

Bron: VN (1989)

Als gevolg van de koortsachtige bouw die in tabel 3 wordt aangegeven, hebben wij de jongste woningvoorraad van de Westeuropese, en wellicht van alle Europese, landen. Gecombineerd met het feit dat deze woningen meer dan in enig ander land (m.u.v. Engeland) in het kader van de sociale woningbouw zijn gebouwd en beheerd, is het niet verwonderlijk dat onze volkshuisvesting met aanzienlijke kosten gepaard gaat (Volkshuisvestingsbeleid in Europa, 1989). De thans plaatsvindende ontgroening zorgt voor enige opluchting. De in een verder verschiët liggende snelle vergrijzing, nog steeds een erfenis van naoorlogse geboortegolf, stelt echter nieuwe problemen.

Ook volgens een andere indicator van modernisering, het echtscheidingscijfer (evenals de vruchtbaarheid uit te drukken als een statistisch risico), zien we Nederland aanvankelijk achterlopen en later naar een West Europees gemiddelde tenderen (Van Nimwegen & Van Solinge, 1991).

Op overige indicatoren, zoals de frequentie van ongehuwde samenwoningsrelaties en van bewuste kinderloosheid valt, internationaal gesproken, moeilijk zicht te krijgen.

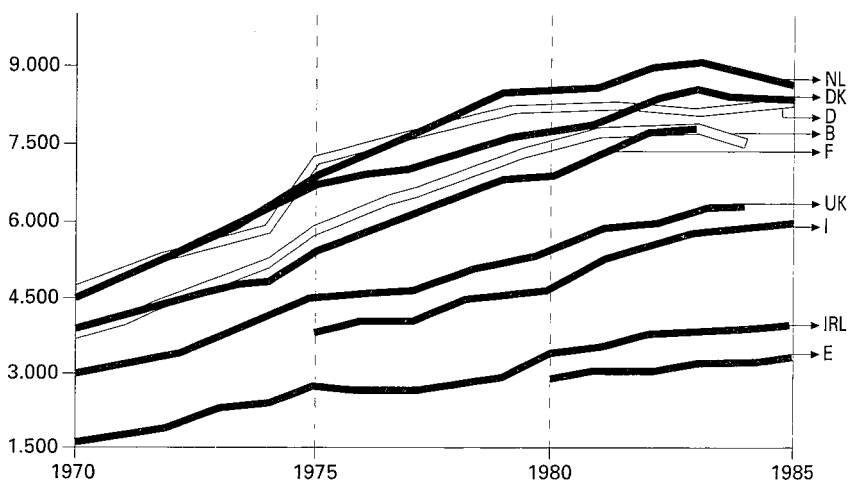
6.2. Arbeid en sociale zekerheid

Van alle landen in de EG heeft Nederland de laagste arbeidsparticipatie. Dat wil zeggen dat nergens zulk een laag aandeel van de 15-64-jarigen tot de beroepsbevolking behoort. Dat geldt voor de mannen, maar daar is het verschil met de meeste landen klein. Het geldt vooral voor de vrouwen (alleen Ierland scoort daarbij nog lager). Niet alleen de participatie als zodanig is in Nederland laag, maar ook het aandeel van de volledige banen onder de participerende vrouwen. In dit opzicht zou Nederland dus geen modern land zijn. Het verschijnsel is on-

miskkenbaar een uiting van een (vroeger aanwezig) gezinsconservatisme. Daarnaast is de naoorlogse geboortegolf die veel vrouwen in de achter ons liggende decennia in de moederrol gevangen heeft gehouden verantwoordelijk. Ten slotte heeft het hoge niveau van de sociale zekerheid voor niet-werkenden waarschijnlijk een demotiverende invloed gehad. Is een dergelijke complex van omstandigheden eenmaal werkzaam dan verzet zich dat tegen verandering. Zo is bijvoorbeeld aan de opleiding van meisjes in het verleden te weinig waarde gehecht, zodat de kwalificaties van vrouwen voor de arbeidsmarkt ook te wensen overlieten.

Het is trouwens niet zo dat Nederlanders in een internationaal vergelijkend attitude-onderzoek dat traditionalisme ook manifesteren. Het tegendeel is het geval. Het klimaat is allang veranderd. Wat wij nu beleven, zijn de institutionele naweeën van een historische fase. In de feitelijke arbeidsmarktparticipatie is een duidelijk inhaalproces aan de gang (Van Nimwegen & Van Solinge, red., 1991).

Nederland heeft, zelfs naar Westeuropese maatstaven, een tamelijk omvangrijke collectieve sector. Het voert met Zweden de lijst aan. Ook in de verschaffing van sociale zekerheid is Nederland uitblinkend.

Figuur 1. Kostenontwikkeling van de sociale zekerheid in EG-lidstaten, 1970-1985 (in guldens per hoofd van de bevolking, op basis van prijzen en koopkrachtpariteiten) (Bron: Eurostat; bewerking SCP.)

Bij nadere inspectie blijkt Nederland op alle onderdelen van de sociale zekerheid een vooraanstaande positie te hebben. Zo zijn de officiële minimale uitke-

ringen (in tabel 4 niet apart opgenomen), door de bank genomen hoger dan in België, de Bondsrepubliek, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk en veel hoger dan in de landen van Zuid-Europa. Dat geldt zowel voor het absolute, voor verschillen in koopkracht gecorrigeerde bedrag, als voor het niveau als percentage van het gemiddelde inkomen per land (Korpel e.a., 1989). Een opvallend hoge score wordt bereikt in de voorzieningen die wij hebben voor ziekte en arbeidsongeschiktheid.

Tabel 4. Uitgaven sociale zekerheid in de EG naar functie, 1985

Functie	Kosten per hoofd van de doelgroep (in duizenden guldens) ¹									
	doelgroep ²	NL	B ³	DK	F ⁴	IRL	I	E	UK ³	D
ziekte en										
arbeidsongeschiktheid	15-64 jr.	5,6	3,7	3,8	4,0	2,4	3,9	1,7	2,9	4,8
ouderdom en nabestaanden	65-99 jr.	21,9	21,9	21,0	24,2	11,8	21,1	12,6	18,1	24,0
moederschap en gezin	0-15 jr.	4,3	4,3	4,8	4,1	1,6	2,0	0,3	3,8	3,7
werkloosheid en										
werkgelegenheid	15-64 jr.	1,5	1,5	2,0	1,2	0,9	0,3	0,8	0,9	0,8
totaal	0-99 jr.	8,6	7,5	8,4	7,8	3,9	5,9	3,2	6,3	8,3

1. Op basis van prijzen en koopkrachtpariteiten 1985.

2. Naar leeftijd.

3. 1984.

4. 1983.

Bron: Eurostat (1989); SCP-bewerking.

De uitgaven per hoofd zijn hier 17% hoger dan bij het volgende land op de ranglijst. Het hoge niveau van deze uitkeringen is één van de redenen dat de belangstelling ervoor ook hoog ligt; de vergelijkenderwijs lage toegangseisen tot de regelingen vormen een andere reden. Het gemak waarmee men tot de geleerden der arbeidsongeschikten kan doordringen heeft weer te maken met de perceptie en de behandeling van klachten. Er heerst hier een grote ontvankelijkheid voor de psychische achtergronden van menselijk disfunctioneren, zoals ook de hoge vlucht van de psychotherapie illustreert. Ook in het geval van de WAO geldt dat het systeem, eenmaal bestaand, zich verzet tegen verandering. Het voorziet in de behoeften van de voornaamste betrokken partijen.

6.3. Criminaliteit

Ik heb dit onderwerp zijdelings al aangestipt (zie nogmaals tabel 1). Ik wil hier volstaan met de vermelding dat de omvang van de criminaliteit in Nederland

tussen 1970 en 1985 sneller is gestegen dan in andere landen van West-Europa. In 1970 was Nederland bijzonder; thans niet meer. Nederland onderscheidt zich nog wel door een laag percentage ophelderingen en door een laag percentage geëffectueerde gevangenisstraffen.

Tabel 5. Opgehelderde misdrijven in een aantal Westeuropese landen, 1960-1988 (in procenten)

	1960	1970	1980	1985	1986	1987	1988
Nederland	64	37	23	20	19	20	19
België	.	20	20	.	.	.	.
Denemarken	30	.	19	.	20	20	.
Engeland/Wales	.	46	40	35	32	33	35
West-Duitsland	66	48	45	47	46	44	46

* Voor Nederland misdrijven o.g.v. Wetboek van Strafrecht; overige landen exclusief verkeersmisdrijven.

Bron: SCP-bewerking van: CBS jaaroverzichten; Criminal Statistics England and Wales 1975, 1986, 1987, 1988; Polizeiliche Kriminalstatistik 1989; Statistisches Jahrbuch 1988, 1989; Nordisk Kriminal Statistik 1950-1980; Kriminalstatistik 1989; Yearbook of Nordic Statistics 1987.

Tabel 6. Aantal gedetineerden in enkele Westeuropese landen, 1980-1987 (per 100 000 inwoners)

	1980 ¹	1983 ²	1984 ²	1985 ²	1986 ²	1987
Nederland	28	33	34	34	36	
België	62	65	66	63	62	69
Denemarken	45	60	60	63	65	69
Engeland/Wales	85	88	87	97	93	94
Frankrijk	69	70	76	72	84	89
Noorwegen	33	47	49	45	49	50
West-Duitsland	83	100	97	92	88	84

1. Gegevens per 1 februari van het jaar.

2. Gegevens per 1 september van het jaar.

Bron: Conseil de l'Europe: Bulletin d'information Penitentiaire (1985) nr. 6, (1986) nr. 8, (1987) nr. 9; SCP-bewerking.

7. Een poging tot synthese

De lage arbeidsparticipatie van vrouwen, het grote aantal arbeidsongeschikten, de snel gestegen criminaliteit, het zijn bekende problemen en dagelijks kran-

voer. De blik in de spiegel heeft ons vertrouwde contouren opgeleverd.

Kunnen deze verschijnselen worden teruggebracht tot een gemeenschappelijke ondergrond? De verzuiling dient zich als mogelijkheid aan; zij is immers karakteristiek voor ons land en heeft tot in een recent verleden het maatschappelijk leven zijn typisch Nederlands aanzien gegeven.³ Over de verzuiling is heel wat geschreven. Ik beroep mij voornamelijk op het boek van Erik Bax, 'Modernization and cleavage in Dutch Society' (1988) dat naast een eigen visie op het fenomeen tevens een overzicht geeft van de ideeën van anderen. Bax ziet de verzuiling als een reactie op een proces van modernisering dat in Nederland vanaf de tweede helft van de 19e eeuw zijn beslag kreeg.

Een reeds aanwezige plurale structuur en een traditie van 'living apart together' vormden de gegevenheden waarin de verzuiling een bodem vond. Het proces resulteerde in een systematische opdeling van de maatschappij in subsystemen die religieus-ideologische, politieke en maatschappelijk-organisatorische entiteiten vertegenwoordigden waarbinnen de interactie van de aangeslotenen zich goeddeels afspeelde. Hun functie was het eigen gedachtegoed te beschermen tegen opdringende moderne ideeën en de emancipatie van de eigen groep te bevorderen. De vertegenwoordigers van de verschillende zuilen (in een ruime opvatting van het begrip worden ook de liberale en de socialistische beweging wel als zuilen opgevat) vormden samen de politieke elite die uit noodzaak en uit gewoonte een samenwerkingscultuur onderhield. De verzuiling ging gepaard met een, voor een moderne maatschappij, ongebruikelijk niveau van sociale controle. Veel politieke en sociaal-economische conflictstof werd in de zuilen geabsorbeerd en daardoor werd de bij een industriële maatschappij horende klassenstructuur tot op zekere hoogte doorbroken. Volgzaamheid ten opzichte van de eigen vaste leiders, een weinig militante arbeidersbeweging, een stabiel politiek klimaat met een, gezien het veelpartijensysteem en de proportionele vertegenwoordiging, opmerkelijk gering aantal regeringswisselingen en een eveneens gering aantal werkstakingen waren typerend voor het verzuilde Nederland. De verzuiling bleek als systeem niet opgewassen tegen een voortgaande modernisering in de periode na de Tweede Wereldoorlog. Door de opkomst van de verzorgingsstaat, de algemene schaalvergroting met de daarbij behorende diversificatie van interactie, de revolutie in de informatievoorziening, een autonome secularisatie-tendentie en de individualisering verloren de zuilen de normatieve controle over hun aanhang. Versmelting van vakbewegingen en politieke partijen, ontzuiling van het voorzieningengebruik en 'vertrossing' van de aether markeerden de teloorgang van het systeem als organisatieprincipe; ledenverlies bij kerken en verwatering van religieuze doctrines waren indicatief voor de normatieve aspecten van het proces. De normatieve ontzuiling die zijn hoogtepunt

vond in de periode 1965-1970, wordt in het SCR90 uitvoerig gedocumenteerd (Sociaal en Cultureel Rapport, 1990, hoofdstuk 10).

Om terug te komen op het bijzondere van Nederland: een aantal verschijnselen waarin het land zich van andere Europese landen onderscheidt, grijpt wellicht terug op de verzuiling. Zij zijn te duiden als relict daarvan, dan wel als neveneffect van de ontzuiling. Met dergelijke verklaringen die even gemakkelijk ontspruiten aan de aanwezigheid van een verschijnsel als aan de teloorgang daarvan is het natuurlijk oppassen.

De demografische eigenaardigheden van Nederland, de lage arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en de lage criminaliteit in het recente verleden zijn zonder grote inspanning in verband te brengen met de hoogtijdagen van de verzuiling. Misschien heeft de hoge graad van ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat eveneens te maken met de verzuiling, omdat de zuilen gezien de samenstelling van hun aanhang geneigd waren tot een gematigd progressieve koers. Het sociaal-democratisch gedachtegoed had een bredere verspreiding dan de partij die dit officieel vertegenwoordigde. Wellicht hebben ook de systeemkenmerken van de verzuiling bijgedragen. Levensbeschouwelijk gefundeerde autonome blokken vonden elkaar in een gemeenschappelijk belang bij de allocatie van publieke middelen in de richting van de eigen activiteiten. Van Doorn spreekt van 'een bijna geniale formule: baas in eigen huis en het huis ten laste van de gemeenschap' (Van Doorn, 1978: 29). In normatief opzicht leeft de verzuiling wellicht voort in een 'latente religieuze levenshouding', zoals Zahn dat noemt (zie hiervóór). Nederlanders hebben de neiging tot moraliseren, tot het innemen van hoge ethische standpunten. De populariteit van de vredesbeweging en de waardering van andere culturen (zie nogmaals Bina, als geciteerd door Vyvary) zijn hiervan illustraties. Dat Nederlanders naar verhouding hoger dan andere Europeanen scoren op een schaal voor postmaterialisme (het leggen van nadruk op immateriële doeleinden in vergelijking met materiële) past ook in dat kader. Het verschijnsel komt in verschillende onderzoeken naar voren (Halman e.a., Sociaal en Cultureel Rapport, 1990).

De snelle ontzuiling heeft ook zijn sporen nagelaten. De Nederlanders van vandaag zijn in grote mate onkerkelijk, anti-traditioneel en permissief op het gebied van de zeden, ook in vergelijking met nabijgelegen landen. De ontwikkeling in deze richting die niet alleen in Nederland heeft plaatsgehad is hier sneller en verder gegaan dan in andere landen (Halman e.a.). Hierin ligt geen directe verklaring voor de snel gestegen criminaliteit, hoewel het milde strafklimaat wel een aspect van de permissieve samenleving genoemd mag worden. Die zelfde permissiviteit tekent zich ook af ten aanzien van het gebruik van de sociale zekerheid. Is er trouwens nog een ander land waar je de beslissing om een reisbiljet aan te kopen zonder problemen kunt uitstellen tot de eventuele

komst van de controleur? Volgens verschillende auteurs is de snelle modernisering van de opvattingen samengegaan met een verlies van zingevingsmogelijkheden, met een identiteitscrisis, met anomie. Zijdeveld is een exponent van deze visie. Bij hem zijn deze verschijnselen niet zozeer met de ontzuiling verbonden, als wel met de modernisering in het algemeen en met het ontstaan van de verzorgingsstaat in het bijzonder. Het verlies van verantwoordelijkheid, van verantwoordelijkheidsbesef en het nastreven van individuele, meest consumptieve, doeleinden zijn typisch voor dit maatschappijtype. Vrijblijvendheid is het trefwoord, zowel bij het aangaan van relaties als bij het omhelzen van ideeën (Zijdeveld, 1983).

In haar NRC-column van 18 september 1990 laat Rita Kohnstamm de, kort voor die datum overleden, psycholoog Skinner aan het woord die de maatschappij beziet als leeromgeving voor het individu. De band tussen individueel gedrag en de consequenties daarvan is in de moderne maatschappij (en naar men mag aannemen in de verzorgingsmaatschappij in het bijzonder), bijna verbroken. Het gedrag wordt in elk geval niet meer verstevigd door positieve consequenties in termen van survival of beheersing van de omgeving. Het levert nog slechts plezier op. Plezier is als 'reinforcer' echter weinig effectief, omdat het snel tot verzadiging leidt. Er zijn telkens stimuli (pleziertjes) nodig om mensen tot inspanning te bewegen. Bovendien wordt de tolerantie voor onlust verlaagd. Opgroeien in de verzorgingsstaat met al zijn educatieve voorzieningen is blijkbaar geen erg educatieve ervaring. Een tweede reinforcer, namelijk geld, is evenmin effectief om gewenst gedrag te genereren, omdat geld niet meer specifiek verbonden is met bepaalde handelingen. Dat is wellicht wat overdreven; onmiskenbaar maken bijvoorbeeld middenstanders vaak lange uren. Omgekeerd echter is een materieel bestaansminimum niet meer afhankelijk van enige arbeidsinspanning.

Deze leertheoretische gedachtegang maakt het mogelijk een verband te leggen tussen maatschappelijke ontwikkelingen en de individuele persoonlijkheid. Dat ontzuiling, morele permissiviteit en een stijgend verzorgingsniveau de mensen direct tot normschending zouden aanzetten, is onwaarschijnlijk. De generatie die onder dergelijke omstandigheden de volwassenheid bereikt zou echter aan risico's van gewetenszwakte, lusteloosheid en een lage frustratie-tolerantie kunnen zijn blootgesteld. Deze riskante omstandigheden zijn juist in Nederland in de afgelopen decennia duidelijk opgetreden.

Ongetwijfeld is dit slechts een gezichtspunt en niet meer dan dat. Een gelegenheidsinterpretatie heeft niet de status van een bewijs. Er zijn ook andere gezichtspunten mogelijk. Ik heb dan ook eerder als mijn taak beschouwd het bijzondere van Nederland te schetsen, dan om het te verklaren. Het brouwsel van

indicatoren dat ik daarbij heb gebruikt, is trouwens ook al niet volgens orthodox wetenschappelijk recept tot stand gekomen.

Noten

1. Een zojuist uitgebrachte SWIDOC-inventarisatie van in Nederland opgezette Europese studies die niet minder dan 300 titels omvat, geeft mij geen aanleiding mijn mening te herzien. Deze projecten zijn voor een groot deel betrokken op financieel-economische, juridische en bestuurlijke aspecten van de Europese integratie; voor een ander deel zijn het monografieën over specifieke situaties in andere landen (SWIDOC, 1991).
2. Als ik 's ochtends de radio aanzet hoor ik dat de Alphenense gemeenteraad de begroting heeft goedgekeurd en dat in Aarlanderveen twee auto's tegen elkaar zijn gebotst. Ik word aangesproken op een identiteit, i.c. de Zuidhollandse, die mij niets zegt. Ik ben geïnteresseerd in mijn woonplaats en wordt daarover door de plaatselijke pers uitvoerig geïnformeerd. Ik ben daarboven geïnteresseerd in landelijk nieuws. Daartussen ligt echter voor mij geen betekenisvol niveau. Ik vraag me af of dat voor grote groepen van de bevolking wel zo is en of de regionalisering van de aether op behoefte-onderzoek berust. Ik heb de indruk dat deze regionalisering zich heeft kunnen voltrekken bij de gratie van de onverschilligheid van de luisteraars. Het gaat immers maar om de radio!
3. Organisaties die als 'zuil' zouden kunnen worden aangemerkt, komen ook in andere landen voor. Een verzuilde samenleving ontstaat echter pas als de maatschappij is opgedeeld in enkele dominerende ideologische stromingen die niet alleen als organisatorische, maar ook als politieke subsystemen fungeren. Zie bijvoorbeeld bij de Belgische auteur Hellemans die behalve Nederland (misschien beter het eertijdse Nederland) ook zijn eigen land, Oostenrijk en Zwitserland als verzuilde samenlevingen noemt. Hellemans beschouwt Nederland daarbij wel als voorbeeld van *harmonische* verzuiling (Hellemans, 1990: 23-27).

Literatuur

- Bax, Erik H. (1988). *Modernization and cleavage in Dutch society. A study of long term economic and social change*. Groningen: Rijksuniversiteit.
- Bovenkerk, F. (1989). Een vreemd gat in de arbeidsmarkt. In: *Intermediair* 25, 23 (9 juni 51-57).
- Dekker P. & C.S. van Praag (1990). *Opvattingen over allochtonen in landen van de Europese Gemeenschap*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (Document nr. 8).
- Doorn, J.A.A. van (1978). De verzorgingsmaatschappij in de praktijk. In: J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.). *De stagnerende verzorgingsstaat*. Meppel: Boom.
- Enzensberger, Hans Magnus (1987). *Ach Europa! Wahrnehmungen aus sieben Ländern. Mit einem Epilog aus dem Jahre 2006*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Halman, Loek, Felix Heunks, Ruud de Moor & Harry Zanders (1987). *Traditie, secularisatie en individualisering. Een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context*. Tilburg University press.
- Harding, Stephen & David Phillips (with Michael Fogarty) (1986). *Contrasting values in Western Europe. Unity, diversity and change*. London: Macmillan (in Association with the European Value Systems Study Group).
- Heerikhuizen, B. van (1982). What is typically Dutch? In: *The Netherlands Journal of Sociology*, 18.

- Helleman, Staf (1990). *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*. Leuven: Universitaire Pers (KADOC-studie 10).
- Kohnstamm, Rita (1990). De westerse ziekten. In: *NRC-Handelsblad*. 18 september.
- Kerr, Clark (1983). The future of industrial societies: convergence or continuing diversity? Cambridge Mass [etc.]: Harvard University Press.
- Korpe, J.H., R.C. van der Mark & M.L.A. Peters (1989). *Een internationale vergelijking van de minimumlonen, de inkomensverdeling, en de minimumuitkeringen*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Lijphart, Arend (1977). *Democracy in plural societies; a comparative exploration*. New Haven: Yale University Press.
- NOS. *Continu Kijkonderzoek*, oktober 1990.
- Przeworski, Adam & Henry Teune (1970). *The logic of comparative inquiry*. New York [etc.]: John Wiley & Sons.
- OECD (1989). *Education in OECD Countries. A compendium of statistical information*. Paris: OECD.
- Scheuch, Erwin (1989). Theoretical implications of comparative survey research: why the wheel of cross-cultural methodology keeps on being reinvented. In: *International Sociology* vol. 4, No. 2, p. 147-167.
- Sociaal en Cultureel Rapport 1990 (1990). Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.
- SWIDOC (1990). *Register van lopend en recentelijk afgesloten onderzoek op sociaal-wetenschappelijk terrein 1989*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- SWIDOC (1991). *Europese studies*. Amsterdam, SWIDOC (Thema lopend onderzoek sociale wetenschappen. Nr. 2).
- Volkshuisvestingsbeleid in Europa (1989). *Fase I: Beknopt voorlopig overzicht van het beleid in een aantal geselecteerde landen*. Rotterdam: Stichting het Nederlands Economisch Instituut.
- Vyvary, K. Vyvary literair (1987). In: *Migrantenstudies*, 3e jaarg. (4).
- Willems, W. & A. Cottaar (1989). *Het beeld van Nederland. Hoe zien Molukkers, Chinezen, woonwagenbewoners en Turken de Nederlanders en zichzelf?* Baarn/'s Gravenhage: Ambo/NOVIB.
- Zahn, Ernest (1989). *Regenten, rebellen en reformatoren, een visie op Nederland en de Nederlanders*. Amsterdam: Contact.
- Zijdeveld, A.C. (1983). *De culturele factor. Een cultuursociologische wegwijzer*. 's Gravenhage: VUGA.